

HELL MINT NYELVÉSZ: A KAR-JELIA ETIMOLÓGIA ÉS A KÍNAI HASONLÍTÁS PÉLDÁJA

C. VLADÁR ZSUZSA

(Eötvös Loránd Tudományegyetem)

1. Bevezetés

Sajnovics János (1733–1785) 1770-es Demonstratiója az általános és a magyar nyelvtudomány-történet, valamint a finnugrisztika alapmunkája, amely először igazolta tudományos eszközökkel a magyar nyelv rokonságát egy finnugor nyelvvel. Közismert, hogy a mű egy csillagászati expedíció keretében született. Hell Miksát (1720–1792), Mária Terézia udvari csillagászt VII. Keresztély dán király hívta meg az 1768-as napfogyatkozás megfigyelésére az északi Vardö szigetére, Hell pedig tanítványát, Sajnovicsot vitte magával. A csillagászat mellett a szigeten élő lappok nyelvével is foglalkoztak, és ezeknek a megfigyeléseknek az alapján, szótárak és grammatikák felhasználásával született a magyar és a lapp nyelv azonos voltát igazoló mű. A kutatási eredményeket Sajnovics Koppenhágában a dán akadémia három ülésén felolvasta 1770 januárjában (Szij 1994: 146),¹ majd szintén 1770-ben kinyomtatták Koppenhágában a Demonstratiót. Egy évvel később Nagyszombatban változatlan címlappal megjelent a második, bővített kiadás, amely már többek közt a Halotti beszéd első közlését is tartalmazta. (A két kiadásra 1770 és 1771 évszámmal hivatkozom.)

A második kiadás számos ponton eltér az egy évvel korábbtól.² E bővítések érdekesen tükrözik a korszellemet és Sajnovics főnökének, Hellnek a terveit. Az új részek három típusba sorolhatók: a megkezdett vizsgálatok mennyiségi bővítése, érvek az elmélet elfogadtatása mellett, Hell szerepének nyomatékosítása. A későbbiekben Hell a teljes szerzőséget magáénak követelte, Sajnovicsot részfeladatok önállótlan végrehajtójának nevezve.

Joggal tehettem-e? Ennek eldöntésére érdemes megvizsgálni a Hell által vallott nyelvészeti elveket és ezek érvényesülését konkrét elemzésekben. A kérdés megvizsgálásához többféle forrást használtam: a két kiadás szövegén kívül Pray Györgynek (1723–1801) az Egyetemi Levéltárban őrzött kéziratosa gyűjteményéből (Collectio Prayana) a XVIII., Miscellanea kötetet, amelyben több, a Demonstratiohoz kapcsolódó, Hell és Sajnovics által írt feljegyzés található, köztük a Demonstratio kéziratának részletei és a megírásához használt jegyzetek.³ Szintén az ELTE Egyetemi Levéltárban, a Tudós levelezésekben található Hellnek Pray Györgyhez intézett levelei. A latin idézeteket saját fordításomban közlöm.

¹ Lásd még az első kiadás címlapján: „praelecta Hafniae mense Ianuario anno MDCCCLXX.”

² A két kiadás eltéréseiről részletes táblázat található a következő címen: <https://www.academia.edu/12134145> (2016. 05. 30.)

³ Elérhető: <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#drop>

Hell nyelvészeti tevékenységének bemutatásához két témát választottam ki: a kínai rokonítás és a Karjelia-címer kérdését. Ezek a Demonstratio második kiadásának bővítései közt szerepelnek, szövegüket Hell maga fogalmazta és küldte el Sajnovicsnak, hogy illessze bele a második kiadásba, amit Sajnovics Hellre hivatkozva meg is tett.

Az egyik ilyen szöveg a kínai rokonítást (1771: 46–50), a másik a Karjelia-címere kapcsán a Karjelia szó etimológiáját tárgyalja (1771: 120–5). A címerkérdésnek és a hozzá kapcsolódó népnév-etimológiának Hell később részletes magyarázatát is adta egy évekkel későbbi Prayhoz címzett datálatlan feljegyzésben. A feljegyzés Hell módszertanára vet fényt.

2. A kínai betét

A Demonstratio második kiadásának egyik sokat emlegetett része⁴ a VI. fejezetben az a betét, amely Hell elgondolását tartalmazza a kínai–magyar–lapp rokonságról. Ez a betoldás Hellnek egy 1770/1771 telén Sajnovicshoz intézett levelét foglalja össze.⁵ Az elgondolás lényege, hogy a magyar–lapp rokonságot Hell egy tágabb keretbe kívánta beágyazni, azt állítva, hogy a kínaiaktól származik minden ázsiai nép, így a magyarok is, és ezért az ázsiai nyelveknek, azaz a magyarnak is a legősibb változatát, dialektusát a kínaiában kell keresni.

A magyar–kínai kapcsolat gondolata először a szintén jezsuita Praynál merült fel az Annalesben (1761). A misszionáriusok, például Athanasius Kircher atya (1667) révén a jezsuita rend sokat tudott Kínáról, és az ún. kínai rítusvita (a kínai kultúra jezsuita interpretációja) behozta Kínát az európai köztudatba. Egy francia szerző, Joseph de Guignes (1757) vetette fel először, hogy a kínai forrásokban említett hszüingnuk azonosak lehetnek a hunokkal. De Guignes nyomán Pray az Annalesben a korábbi hun–magyar rokonsághoz kínai hátteret is rajzolt. (Minderről lásd Szörényi 1997.) A lapp–magyar rokonság bevonását ebbe az elméletbe Hell az *Expositio Litteraria* című tervezett, ám soha meg nem jelent munkájában kívánta részletesebben kifejteni (az I. kötet III. részének I–III. fejezetében, lásd Szij 1994). A Demonstratióban szereplő rövid összefoglalás az *Expositio* beharangozására szolgált.

A magyar–kínai kapcsolatot Hell nyelvi oldalról is megkísérelte megtámogatni. Érveléséből a következőket emeljük ki: az egytagú gyökök kérdését, a szóhasonlításban alkalmazott metatézis-módszert, a visszafelé olvasást és a korábbi héber rokonítás elutasítását.

Hell elmélete szerint tehát a magyar, illetve a lapp nyelv közös őse a kínai, amely ma is eredeti állapotában maradt fenn. Ennek az ősiségnek a bizonyítéka szerinte az, hogy a kínai pusztán gyököket használ egymás mellé téve (mai terminussal: izoláló típusú). Hell egyik érve a kínai–magyar rokonság mellett az volt, hogy a magyar is, a kínai is egy szótagos gyököket használ.

A nyelv ősiségét bizonyító egytagú gyökök gondolata már régen megjelent az európai hagyományban. A német grammatikusok már a 16. században azt állították, hogy a német nyelvre az egytagú alapszavak jellemzőek, a gyök pedig az ige egyes szám második személyű parancsoló módú alakja. A kéttagú alapszavakat idegen eredetűeknek

⁴ A korábbi szakirodalomból Hám 1889; Nagyfalusy Lajos 1935; újabban Dobrovits 2006.

⁵ A kéziratot levél fotóját közli Aspaas (2012: 124).

tartották. Ez a nézet gyorsan elterjedt, és az egytagú gyökök léte a német tisztaság, romlatlanság, kifejezőerő, ugyanakkor a német nyelv közvetlen babiloni származásának bizonyítéka lett. Úgy vélték ugyanis, hogy az ősi nyelvnek a legegyszerűbbnek is kellett lennie, ezért egytagú gyököket kellett tartalmaznia (McLelland 2010).

De nemcsak a német nyelvre vonatkoztatva élt a gondolat. A 17. század végén a magyar nyelvben is egytagú gyököket tartottak számon. A 18. század elején a Pápai Páriz-szótár elejére csatolt helyesírási megjegyzéseiben Tsétsi (1708/2009: 4) bevett dologként ír arról, hogy a magyar szavak gyöke egy szótagos. Példájában már megjelenik az abszolút fő fogalma is: „A főszavak (*voces radicales*) a magyaroknál legnagyobb részben egy szótagúak. [...] Így a *tanít*-ban a fő- vagy gyökhangok: *tan*, innen van a *tanítás*”. Az egytagú gyökök azonban Tsétsinél a héber rokonsággal kapcsolódtak össze.

A Demonstrációban viszont az izoláló típusú kínai jelenik meg ősi nyelvként, és a magyar, a lapp és a kínai rokonságának egyik bizonyítéka épp az egytagú gyökök léte lesz. A munka egy másik pontján Sajnovics is kiemeli a magyar és a lapp nyelv gyökeinek egyszótagúságát. „A legtöbb három szótagú igénk a lappoknál két szótagból áll, és ebből következik, hogy csaknem minden igének a jelen idejű harmadik személye, amely a többi alaknak a gyöke (*radix*), természetből fogva egyszótagú. Ezt pedig a magyar nyelv szelleme joggal követeli saját magának” (1771: 110). Ugyanakkor Sajnovics nem foglalkozik a nyelvek eredetével és a gyökökben megmutatkozó ősiségével, megmarad a szinkrón nyelvhasonlítás területén.

Ami a magyar–kínai nyelvhasonlítást illeti, mivel a kínai nyelv izoláló típusú, így morfológiai jegyek összevetése nem jöhetett szóba, maradt bizonyítéknak a szóhasonlítás. Hell ötletszerűen kiragadott néhány szópárt, de hasonlításaiiban nyoma sincs a szabályos hangmegfelelés gondolatának, hasonlításai sokkal inkább tetszés szerinti hangcseréket, visszafelé olvasásokat mutatnak: például a m. *éj* ~ kínai *ye*, m. *út* ~ k. *tu*, m. *ég* ~ k. *ge* 'nap, csillag' stb.

A hangok efféle áthelyezése egy korábbi európai hagyományra, a metatézis-elméletre megy vissza. Ez az ókortól kezdve az egy nyelven belüli (mai terminussal: szinkrón és diakrón) szóalakbeli változatok létrejöttének általános, mindent lefedő magyarázata volt. De a korai szóhasonlításoknál is előszeretettel alkalmazták a metatézist, például a 16–17. századi héber–német rokonításoknál. A korai magyar nyelvészeknél is általánosan használt fogalom a metatézis, a szerzők rendre a különböző szinkrón hangváltozások összefoglaló okaként jelölik meg.

Sajnovics a Demonstrációban elvileg kijelentette a szabályos hangmegfelelések fontosságát a nyelvhasonlításban, és néhány, ma is helytálló példát közölt a germán nyelvek közötti hangmegfelelésekre. Ugyanakkor úgy vélte, hogy a magyar és a lapp nyelv közt nincs ezeknek ilyen jelentősége (1771: 42):

„A magyarok és a lappok közt azonban nincs tere olyan szabályos hangváltozásoknak vagy elhagyásoknak, mint amilyenek létezését a dánok és a németek közt bemutattam. A lappok ugyanis pontosan ugyanannyi és ugyanolyan hangot és kifejezést használnak, mint a magyarok. Kétséghonhatatlan bizonyíték ez arra, hogy kisebb különbség van a magyar és a lapp nyelv között, mint a német és a dán nyelv közt.”

A hangmegfelelés Sajnovics szerint inkább a különböző lapp nyelvjárások közt áll fenn. A szóhasonlításokban megjelent a hangváltozások magyarázataként a jóhangzás (*euphonia*) kedvéért létrejövő hangáthelyezés (*metathesis*) is: lapp *mieel* ~ m. *elme*, lapp *keresz* ~ m. *szeke*.

Hell kínai nyelvrokonítása új gondolat volt, ezért a második kiadásba bekerült a korábbi rokonítások cáfolata is. Ezért szerepel a II. fejezetben (1771: 20) a magyar–héber nyelvrokonság elutasítása, itt Sajnovics hozzáteszi, hogy a magyarhoz hasonlóan a lap-pot is megpróbálták a héberből levezetni. A lapp esetében nyilván Ganander 1743-as grammatikájának előszavára utal (ezt a munkát Sajnovics forrásként használta).

A héber rokonítás a magyar nyelv esetében hosszú múltra tekintett vissza. A magyar grammatikaszerzők mind hangoztatták a héberrel való hasonlatosságot, és többen a magyar nyelv héberből való leszármazását is megfogalmazták, mint például a Sajnovics által használt, a jezsuita rendben szokásos Pereszlényi-nyelvtan (1682). Valójában arról volt szó, hogy a latin nyelvten keretei elégtelennek bizonyultak az eltérő típusú magyar nyelv leírására, viszont a szerzők a latinizált héber grammatika bizonyos kategóriáit a leírás értékes segédeszközeként tudták használni. A szerkezeti párhuzamokból pedig a leszármazásbeli kapcsolatra is következtettek, ami e társtalan nyelveknek előkelő származást biztosított. Hasonlóan történt a lapp nyelv esetében is.⁶ (Minderről C. Vladár 2005 és 2016.) A héber rokonítás öröksége lehetett az a szintén elterjedt gyakorlat, ami megengedte a gyökök visszafelé olvasását a hasonlításnál, és amit Hell is alkalmazott az imént idézett kínai példánál.⁷

Hell elméletét aztán Sajnovics is összefoglalja a maga szavaival, megismételve, hogy két nyelv szavainak összevetésénél az átvételt, a kihalást kell torzító tényezőként kizárni: mivel Hell összevetései alapszavakra vonatkoznak, ezek valószínűtlen esetek; a véletlen egyezés sem valószínű, tehát a magyar és a kínai szókincs egyezik. Egy további magyar–kínai szóegyeztetés is előkerül: a ’nemzett’ jelentésű kínai *sem* szóból származik a Halotti beszéd *isem* szava.

3.1. Karjelia címere és a szó etimológiája

A második kiadás bővítései közé tartozik a magyarok őseinek, a karjeliaiaknak a címerével foglalkozó rész. Ezt a részt szintén Hell fogalmazta, és levélben küldte el Sajnovicsnak, aki be is illesztette a második kiadásba (1771: 119–24).⁸ A szöveg már az első kiadásba is belekerülhetett volna, de ott a bevezető mondat után: „Sokkal helytállóbb nézetekkel ismertet majd meg bennünket T. Hell atya, mikor a tudós világ elé tárja majd *Expedition Litteraria* című művét”, csak annyi áll dőlt betűvel: „*Ezeket később elküldtem a nyomdásznak, hogy ide illessze be*” (1770: 82). Így a címer és magyarázata csak a második kiadásban jelent meg.

⁶ Érdekes módon a korai finnugor nyelvhasználatban éppen azok a morfológiai jegyek játszottak kulcsszerepet, amelyeket addig a héber segítségével magyaráztak.

⁷ Az egytagú gyökök elmélete a magyar nyelvészetben pár évtizeddel később Révainál (1803) lesz kulcsfogalom, aki a nyelvészet fő feladatának az eredeti gyökök kinyomozását tartotta, és az ő szóhasonlításaiban is többször megjelenik a visszafelé olvasás technikája.

⁸ A Sajnovicshoz intézett Hell-levél eredeti kéziratának részletét közli Aspaas (2012: 130).

Hell a címert Bleau atlaszainak II. kötetében találta. A címer két egymás felé fordított kart ábrázol, az egyikben karddal, a másikban nyíllal (?) vagy lándzsával (?).⁹ Hell ötlete az az etimológia volt, amelyben a *Karjelia* szót a *kar* és a *jel* szavakból származtatva a jeles karú hősök hazájának értelmezte. Ehhez arra volt szüksége, hogy a vidék és a nép nevében is *j*-s alakot találjon: *Karelia* helyett *Kar-jelia*.¹⁰ Állítása szerint (Coll. Pray. XVIII 25.) ezt saját maga ilyen formában hallotta:

⁹ A fegyverek pontos mibenléte kérdéses. A Demonstratióban a címer alatti szöveg az egyik fegyvert *framea*-nak ('germán hajítódárda') nevezi, a másikat *hasta*-nak ('dárda, lándzsa'), holott az egyik fegyver világosan kard, a másik esetében kérdés, hogy nyíl vagy dárda. A másik oldalon, ahol egy latin és egy magyar vers szól a címerről, a magyar nyelvű versben *nyíl*, a latinban *hasta missilis* ('hajítódárda') szerepel. Szij Enikő kutatásai kimutatták, hogy a karjalai címer több változatban és fegyverrel található meg svéd, illetve orosz ábrázolásokban és leírásokban, a kérdés további tisztázásra szorul.

¹⁰ A jelen tanulmány szempontjából nem a tényleges etimológia az érdekes, hanem az, hogy miként használta fel Hell a *Karjelia* formát a maga céljaira.

„...a karjeliaiak, akikkel beszéltünk, magukat nem *suomi* vagy *same* vagy *samelets* vagy bármi más néven nevezik, hanem csakis a *karjel* szóval büszkélkednek, és magukat (ahogy tapasztalatból megtanultuk) *kar-jel*nek (!) nevezik, miként a magyarok magukat *magyarnak*, nyelvüket pedig *karjelseknek*, és így nevezik őket a másféle lappok, a norvégok és a dánok is.”

Ez az állítás azonban önmagában még kevés lett volna, de Hell nyomtatásban is talált ilyen alakot. 1772. febr. 5-én Prayhoz írt levelében arról számol be, hogy Högeström Laponniáról írt munkájának (1748) 65. oldalán is *karjel* alak szerepel.

Hell etimológiai ötletének megfelelően az első kiadásban még *j* nélküli *Carelia*, *Carelii* formákat a második kiadásban mindenhol gondosan *Carjelia*, *Carjeli*, sőt *Karjelia* formára javították. A második kiadásban külön is nyomatékositotta: „finn nyelven Karjeliának és nem Karéliának ... nevezik” (1771: 120).

A címer mellé tartozik két vers is, az egyik latinul, a másik magyarul írja le, hogy a jeles karú magyarok Karjeliából származnak, és vitézségüket az ősi királyok után Mária Terézia is elismeri. A latin vers 10 soros disztichon (tehát időmértékes), a magyar 4 ütemű 12 szótagos (4+2+4+2) hangsúlyos verselésű. Mivel szerző nincs külön feltüntetve, feltehetjük, hogy maga Sajnovics alkotta őket. Az ideológiai tartalom, a magyarok és a lappok összekapcsolása egymással és a vitézséggel, a dicső múlttal, nyilván azt a célt szolgálta, hogy az elméletet könnyebben el lehessen fogadtatni a magyar testőrökkel, avval a nemességgel, amelynek identitása jelentős részét képezte a szkíta, hun származás tudata (Aspaas 2012; Kontler 2011).¹¹ Az elmélet fogadtatását volt hivatva elősegíteni a vitézség elismerésének említése az első királyoktól Mária Teréziáig, azt a benyomást keltve, mintha a korábbi királyok is ezt hirdették volna.

A lappok vitézségének hangsúlyozására szükség is volt, mivel a korabeli leírások csökkent termetű, gyáva népként festették le őket. Így például Scheffer Laponiája, amelyet a *Demonstratio* is fontos forrásként használt, maga is ezt állítja, ráadásul egy sor szerzőtől idéz hasonló véleményt, többek közt a szintén forrásként használt Tornaеustól (1648). Nem csoda, hogy Hell és Sajnovics óvakodott Scheffer művéből a nyelvi adaton túl a népleírást is beemelni a *Demonstratio*ba:

„Ez a nép hihetetlenül félénk és harcot kerülő. Ezt korábban már Paulus Iovius is megjegyezte, amikor Moszkva leírásában így festette le őket: a lapp nép minden más embert kerülve él, menekül a hajós tekintete elől. Ugyanezt mondja Olaus Magnus. [...] Ez a nép, amint igen gyenge termetű, éppígy gyenge lelkű. Megerősíti ezt a mai tapasztalat is, amiről Joh. Tornaеus így ír: A lapp a katonáskodástól mindig félt és megriadt. Rheen: [...] A lappok többnyire teljesen alkalmatlanok a katonaságra, lelkükben nincs semmi férfias erő, csak félénkség és gyávaság” (Scheffer 1743: 32).

¹¹ Hell joggal tarthatott ellenséges fogadtatástól. Ehhez érdekes adalék például Benczur József jogásznak 1770. május 29-én a császárnő könyvtárához, Kollárhoz írt levele a *Demonstratio* második kiadását kísérő ellenszenvről. Ismerteti Salánki 1964.

A *kar-jel* etimológiának később lett utóélete is. Egy Prayhoz címzett feljegyzésben (Coll. Prayana XVIII. 25.) Hell megvédi Prayval szemben a maga etimológiáját.¹²

3.2. Hell és Pray történeti vitája

Az etimológia körüli vita hátterét az a tény adta, hogy a történeti kutatásokba merülő Hell Prayt is egyre inkább riválisának tekintette. Kezdetben, 1770-ben még úgy tervezte, hogy a nyelvi rokonságból folyó történelmi kapcsolat kidolgozását Prayra hagyja, sőt anyagát is átengedi neki, hogy felhasználhassa a piarista Cetto Benedekkel folytatott vitájában. Az 1770. április 14-én Koppenhágából Praynak küldött levélben így ír:

„Szinte látom, hogy Tisztelendőségedet félelem gyötri az új felfedezés miatt, hogy de Guines ragyogó rendszere, amelyet elfogadott, egy csapásra összedől. Tisztelendőségednek semmi oka sincs, hogy aggódjék a Historia miatt, sőt gratulálok, hogy Tisztelendőséged lesz az első, aki apró korrekciók¹³ után a magyarok igaz eredetét a művelt világgal közli majd, mivel én az Expositio Litterariámban majd csak az igazság rövid összefoglalását és bizonyítékait tudom adni, és Tisztelendőségedre vár, hogy mindezt részletesen kifejtse a tudós világnak. Az én dolgom annyi, hogy bizonyítékaimat és a kérdéssel foglalkozó szerzőket átadjam Tisztelendőségednek, hogy a maga hasznára fordíthassa. ... [Cetto] tudja, hogy mi magyarok Lapponiából hazatérve a magyarok eredetéről nála helyesebb dolgokat fogunk tanítani.”

Két évvel később Prayt még mindig a szövetségesének tekinti, és arra akarja rábírni, hogy lépjen fel Schlözer frissen megjelent könyve ellen, és válaszoljon az abban foglalt, a Demonstratio ellen irányuló kritikára. 1772. február 10-én e Bécsből küldött levelében arra kéri Prayt, hogy megjelenendő Dissertationesébe, amely a finn–magyar–hun nyelvű népek történetével foglalkozik majd, vegye bele Schlözer Allgemeine Nordische Geschichtejének kritikáját. Sértődötten állapítja meg, hogy Schlözer műve elmarasztalja a Demonstratiót („Sajnovics úr sem a finn népek számát, sem saját magyarjainak történetét és vándorlását nem ismeri”). Hell szerint ez abból fakad, hogy Schlözer csak az első kiadást ismeri, a másodikat (benne Hell őshazaelméletével) nem. Schlözer nagy tévedése szerinte, hogy a *magyar* szót (mert maga képtelen helyesen kiejteni) könyvében *madzsar* ejtésűnek írja, és e téves kiejtésre építi egész téves rendszerét. Másrészt a magyarok őshazáját Fischer és Gärber alapján, Rudbeck módszerével (!) tévesen állapítja meg. Schlözer cáfolatára Hell küldeni fog egy nagyszombati kiadást Göttingába, a végleges megsemmisítést pedig Pray Dissertationesének kell majd tartalmaznia.¹⁴

¹² Ez a feljegyzés az előbb ismertetett, Sajnovics szerepét tárgyaló feljegyzés (Coll. Prayana XVIII. 24.) folytatásának tekinthető. A 25. számú feljegyzésből idéz Fejér György (1837: 69). Az adatért Balogh Piroskát illeti köszönet.

¹³ Hell arra céloz, hogy a lapp–magyar rokonsággal kell kibővíteni Pray elméletét.

¹⁴ Ha Schlözer meg is kapta a második kiadást, nem foglalkozott vele. Amikor jóval később Gyarmathi Sámuel Schlözer biztatására az Affinitas c. művén dolgozott, a göttingai öreg tudós

Később Hell mindjobban belemerült a történeti források, elsősorban Anonymus és Kézai munkájának, valamint az évkönyveknek és térképeknek a kutatásába, és egyre inkább riválisának tekintette a történész Prayt, és egyre élesebben vitázott vele. A vita itt érdekes része a következő volt: Pray korábban az Annalesben (1761) De Guignes nyomán a kínaira visszamenő magyar–hun rokonságot feltételezett, amit a Demonstratio megjelenése után módosított, hogy finneket, avarokat, hunokat és magyarokat közös eredetűnek vélte, a kínaiából eredeztetve. A Dissertationes első oldalán (1774: 1) Pray azt írja, hogy nézetének megváltozásában Hellnek és az úti és munkatársul választott Sajnovicsnak volt döntő szerepe, valamint annak, hogy a kétszer is kiadott Demonstratióban Sajnovics kétségen kívül bebizonyította a magyar és a lapp nyelv hasonlóságát, és ezáltal a két nép közös eredetét.¹⁵ Hell Expedíciójának tervezetét is megemlíti, jelezve, hogy nem minden kérdésben fognak egyetérteni.

Levelezésükből kiderül, hogy míg például Pray elfogadta de Guignes-féle *hsziungnu* ~ *hun* azonosítást, továbbá a kínai évkönyvekben emlegetett *turkokkal* azonosította a magyarokat, addig Hell tagadta ezeket az azonosításokat.

3.3. A címer-vita

A vitatott pontok közt volt Hell *kar-jel* etimológiája. Pray a már említett Dissertationesében megkritizálta azt. Hell pedig egy feljegyzésében idézte és részletesen megválaszolta Pray bírálatát (EL. Coll. Pray. XVIII. 25.).¹⁶ Pray kritikájának pontos szövege azonban nem tisztázott. A Hell feljegyzésében megadott hivatkozás oldalszáma (88–96) ugyanis nem egyezik a nyomtatott kiadásával (1774, változatlanul 1775), ahol a 66–68. oldalon van a Karjelia címerével és etimológiájával foglalkozó rész. A Hell által idézett és a nyomtatásban megjelent gondolatmenet ugyan megegyezik, de a szövegezés apróbb részletekben eltér. Talán feltehetjük, hogy Hell feljegyzése a Dissertationes korábbi verziójára (kézirata?) adott válasz. A nyomtatásban megjelent Dissertationes vonatkozó helye így szól:

„Nem akarok a *Karjel* szó eredetéről sokat vitázni, hiszen ezt nyilvánvalóan teljesen a mi nyelvünkhöz torzították, később megmutatom, hogy a svéd *Jarl*ból ered, ezért germán és nem magyar eredetű. Ha a karjeliai *Garniel*, *cubitus* a mi *Kar*; *brachium* szavunkkal meg is egyezne, ámbár a többi finn, akiknek a karjeliaiak csak egy részét adják, a kezet *Kesinek*, a kart *Kesiversinek* mondják, mégis a másik rész, a *jel*, ami nálunk ’insigne’,

1797. nov. 19-én hosszú levelet írt neki, és ebben változatlanul megismételte a Demonstratio kritikáját, továbbá azt, hogy Sajnovics nem fedezett fel újdonságot, a tudományos érdem Schlözeré, és utasította Gyarmathit, hogy a készülő Affinitasba illessze bele ezt a levelet (lásd Szij 1999).

¹⁵ A korban nem vált szét a nyelvek és az őket beszélő népek rokonsága, a nyelvi kutatás végecélja a népek történelmének kiderítése volt. Mi sem jellemzőbb erre, mint az a kísérőlevél, melyet Hell a Demonstratio első kiadásával küldött Praynak, 1770. április 14-én, még Koppenhágából: „Ha tehát a magyarok és a lappok megegyeznek nyelvükben, nem következik-e ebből joggal, hogy a magyarok és a lappok egy nép? Ha így van, új fény derül a magyar történelemre.”

¹⁶ E Hell-féle feljegyzésből idéz Fejér György (1837: 69). Az adatot köszönöm Balogh Piroskának.

a karjeliaiaknál sosem volt használatos, így a *Karjelia* jelentését inkább szerencsétlenül erőltetve, mint természetesen fordították le a mi nyelvünkre. Főleg, hogy a felhozott ürügy, hogy ti. a címer a bátorság jele lenne, semmiféle alappal nem bír. Én szívesen elhiszem, hogy a karjeliai férfiak vitézek a fegyveres harcban, de hogy ezért két kart viseljenek a tartomány címerében, azt már nehezen képzelném.”

Noha a mai nyelvészet szempontjából Hell etimológiája semmiféle jelentőséggel nem bír, az etimológiát védő feljegyzését két szempontból is érdemes alaposabban szemügyre venni. Egyrészt azért, mert jól mutatja, Hell hogyan lépett fel vitapartnerként, másrészt rávilágít arra, hogyan közelítette meg a nyelvészeti kérdéseket.

A feljegyzés (EL. Coll. Pray. XVIII. 25.) gondosan szerkesztett, önmagában kerek, zárt munka. Felépítése a kor szokásának megfelelően leginkább egy szabályosan szerkesztett szónoki beszédéhez hasonlít (a tárgynak megfelelően a törvényszéki beszédhez), annak minden szerkezeti egységével és érvelésével. Ez a szerkesztésmód egyébként magára a Demonstratióra is jellemző (C. Vladár 1994).

Az első bekezdés a bevezetésnek (*exordium*) feleltethető meg: bemutatja a vitapartnereket és pozicionálja őket, megalkotva az olvasó számára az értelmezési keretet. Kijelenti, hogy az etimológia szerzője ő maga, Hell, az őt támadó Pray pedig a Dissertationesben oda nem tartozó dolgokat tárgyal, bizonyítatlanul és hozzáértés nélkül, mindezt szakmai irigységtől vezetve. A hangnem meglepően éles, Hell a vitapartner szakmai és emberi tisztességét is kétségbe vonja:

„Nem tudom, mi jutott a neves szerző eszébe, hogy akkora gyűlölettel üldözi az én dolgaimat (ugyanis az enyém mindaz, amit Sajnovics atya ír az értekezésében a magyarok eredetéről), hogy nem állta meg, hogy ne erőszakolja bele ezeket az egyáltalán nem odatartozó dolgokat az értekezésébe. A többi, az értekezéshez nem tartozó dolog közt van mindaz, amit Karjelia címerpajzsáról fejteget a 88. és a 96. oldal közt, igen bőségesen, de szilárd okfejtés nélkül. Nem tudom mi az oka, hogy ekkora gyűlölettel viseltetik a címer iránt, hacsak talán az nem, hogy a magyarok dicsőséges címerét ismerte, és attól félt, hogy a szülőháza e dicsőséges képével csalogatott magyarok elfordulva a deguignesi rendszertől szívesebben teszik magukévá az én igaz rendszeremet, amit az *Expositio Litteraria* c. munkámban fogok eléjük tární.”

Ez a támadó alapállás egyébként végig megmarad, visszatérő fordulat Pray állításainak bizonyítatlansága, közneveltséges volta: „semmilyen érv, semmilyen észszerűség sincs ebben az egész ellenvetésben, ami a valószínűségnek legalább a látszatával bírna”, „de ezt ki fogja elhinni el a tisztelt szerzőnek, mégha százszor bizonygatja is”, „józan ésszel senki sem veheti komolyan a tisztelt szerzőnek ezt az állítását”, „ki tudná nevetés nélkül végighallgatni ezt a buta ellenvetést” stb.

A második egységben a vita tárgyát ismerteti (*propositio*). [Pray] azt állítja ugyanis, hogy I. a *Karjel* szó nem finn, helyesebben karéliei, mivel II. a karjeliaiak nem

ismerik a *kar* (bracchium), sem a *jel* (signum) megnevezést, III. a *kar* nem finn szó, mivel a finnnek a *kart kesiversi*-nek nevezik, ahogy az Scheffer Lapponiájának 178. oldalán áll.

A tárgy kitűzése után következik az érvelés. Hell először az ellenállítást cáfolja (*confutatio*), majd a saját állításának bizonyítását végzi el (*confirmatio*).

A cáfolat lényege az, hogy rámutat Pray érvelésének tudományos módszertani gyengeségére: az egyes adatokból kiinduló (mai szóval: induktív) bizonyítás sosem lehet teljes körű. Vagyis az, hogy Pray nem találta sehol adatolva a szót, nem bizonyítja, hogy ténylegesen nem létezik. Az pedig, hogy az egyik nyelvjárásban másképp van, nem jelenti azt, hogy egy másikban nem létezhet a *kar* szó. Itt Hell terminológiai értelmezést is ad, figyelmeztetve, hogy a *finn* hét finn tartomány összefoglaló neve, tehát ha egy szó finn megnevezésű, az lehet, hogy csak az egyik tartományra érvényes, másutt más szó van, amit szintén nevezhetünk *finn*-nek. Erre német párhuzamot hoz, a 'száj' szó különböző német nyelvjárási változataival. A *kar* szó tehát létezhet a finnekénél, és Hell hallotta is.

Ezután rátér a bizonyításra. Kétféle bizonyítást alkalmaz: egy elvi, általános érvényűt, és egy konkrétan a vitatott szóra vonatkozót. Mindkettő típusa deduktív bizonyítás (ami eleve magasabb rendű módszer a természettudós alapállású Hell számára), klasszikus szillogizmusokkal.

Az általános bizonyítás két premisszája: 1. ha két nép dialektusa egyezik, akkor **minden** szavuk egyezik, 2. a magyar és a lapp dialektus Sajnovics Demonstrációja alapján egyezik. Következtetés: minden magyar szó megvan a lappban.

„Sajnovics e szavai röviden azt jelentik, hogy a karjeliaiak és a magyarok nem csupán ugyanazt a nyelvet, de ugyanazt a dialektust is beszélik; két nép dialektusának azonosságát állítani annyi, mint azt mondani, hogy egymással közösen ugyanazon szavaik vannak, eltekintve azoktól, amelyek különböző nyelvű más nemzetektől keveredtek bele vagy kikoptak a használatból. Márpedig ha a karjeliaiaknak ugyanaz a dialektusuk, mint a magyaroknak (amint azt az *Expeditio Litterariá*ban részletesen bizonyíttatik majd), az következik, hogy a karjeliaiaknak ugyanazok a szavai, mint a magyaroknak.”

Ezután jön a pozitív bizonyítás, a konkrét szóra vonatkozóan. Ha a két nyelv szavai azonosak, akkor az összetételek is azonos tagokból állnak, ezért elég csak az egyik nyelvből igazolni az összetételt.

„Biztos ugyanis Sajnovics atyának a nagyszombati kiadás 61. oldalán közölt közös szavak jegyzékéből, hogy a karjeliaiak és a lappok a *cubitust* [’könyök’] avagy a *brachii aperturát* [karnak a nyílása] *kar-nyel*nek nevezik, pontosan ugyanúgy, ahogy a magyarok *kar-nyíl*nek nevezik a *brachii aperturát*. A *kar-nyíl* ugyanis a magyaroknál összetett szó, a *kar*, brachium’ és a *nyíl*, apertura szavakból (ez az összetett szó magától ’cubitus’ jelentésű, mivel a *cubitus* magától karnyílást jelent,¹⁷ tehát a karjeliai és

¹⁷ A *cubitus* a latinban könyököt jelent.

lapp *kar-nyel* összetétel a *kar*, brachium' és a *nyíl*, apertura szavakból. Tehát (szigorú formális logikával és bizonyítással) a 'brachium' jelentésű magyar *kar* szó egyúttal karjeliai és lapp szó is, a karjeliaiaknál 'brachium' jelentéssel, tehát a *kar* szó teljesen igazi karjeliai és finn (mivel a karjeliaiak finnek), tehát hamis, igen hamis az a bizonyítatlan állítása a tisztelt szerzőnek, hogy a *kar* szó ne lenne használatban a karjeliaiaknál és a lappoknál. ... És mivel ugyanaz a nyelvjárása a karjeliaiaknak és a magyaroknak, a *jel* szó is ugyanúgy 'signum' [jelentésű] a karjeliaiaknál, mint a magyaroknál, ezért a *karnyel* és a *karnyel* is ugyanaz a karjeliaiaknál, mint a magyaroknál."

A bizonyítás módszertanára expliciten utal maga Hell: „szigorú formális logikával és bizonyítással”, és a feljegyzés egy későbbi pontján visszatér a matematikusi szerepre:

„Ezért meg kell kérnem a tisztelt szerzőt, hogy maradjon csendben és hagyjon fel mindazokkal, amiket e címerpajzsról az értekezéséhez nem tartozó dolgokkal együtt meggondolatlanul ír, és ne terjessze, ha nem akar ellenségévé tenni engem, a matematikust, azaz a legszigorúbb kritikust.”

Ez a mondat arra a fölényre is rávilágít, amit az egzakt matematikus érezhetett a kevésbé megfogható humán tudományok művelője iránt, ahogy az előző, Sajnovics szerepét taglaló feljegyzésben (Coll. Prayana XVIII. 24.) is előhossa Hell, hogy ő igen szigorú matematikai érveléshez és bizonyításhoz szokva üres szavakkal és árnyakkal nem foglalkozik, és mindig szigorúan definiálja, milyen értelemben használja a szavakat.

A feljegyzést az a következtetés (*conclusio*) zárja, hogy Pray érvei teljesen hamisak. Az utóiratban pedig Hell még egy utolsó vágást helyez el, Pray hitelét tovább rombolva, amikor rámutat Pray tájékozatlanságára és tárgyi tévedésére egy konkrét adat tekintetében.

Ha eltekintünk azoktól a stilisztikai és retorikai eszközöktől, amelyekkel Hell pozicionálta magát, nyelvészetéről a fenti két elemzés tükrében a következőket állapíthatjuk meg. Szemléletében egy jóval korábbi állapot jelenik meg (visszafelé olvasás, egytagú gyökök), mint amit a Demonstratióknak a korabeli szakirodalmat összefoglaló elvi része tükröz az első fejezetekben, nyoma sincs például a szabályos hangmegfelelés gondolatának. Módszertana pedig matematikusi szemléletű, szigorú definíciókat, vagyis vagylagos szemléletet, kivételmentességet, linearitást követel, feltűnő rugalmatlanságot és érzéketlenséget mutatva a nyelvi változatok és változás iránt.

4. A Demonstratio szerzőségének kérdése

A Demonstratio bővítéseinek ismeretében felmerül a kérdés: kit kell valójában a Demonstratio szerzőjének tartanunk.

A válasz attól függ, mit értünk szerzőségeen. A koncepció gondolata nyilván Hellé volt, aki már 1750-től kezdve több kiadásban (német szerzők nyomán) időrendi táblázatba gyűjtötte az egyháztörténeti eseményeket és a honfoglalást követő század vezetőinek nevét.¹⁸

A csillagászatın túlmutató kutatás terve mellett szól, hogy egy ilyen ritka alkalom egy távoli vidék felkeresésére nem elhanyagolható lehetőséget adott másféle adatok gyűjtésére is, amik a csillagászati megfigyelés meghiúsulása esetén enyhíthették a kárt.¹⁹ Az is biztos azonban, hogy Hell megbízatása az expedíciót finanszírozó dán udvartól csillagászati vizsgálatra szólt, és nem nyelvészkedésre. Ez legfeljebb Hell magáncélja lehetett, és a másodcsillagász Sajnovics magyartudása szerencsés ráadás volt csak.²⁰

Láttuk, hogy bizonyos részeket Hell szó szerint íratott a műbe (ezek később kidolgozandó ötletei voltak).

A tényleges nyelvészeti munkát, a szakirodalom feldolgozását és a konkrét elemzéseket feltehetőleg Sajnovics végezte. Hell azon állítását, hogy a nyelvhasznítás módszertanát ő írta volna elő Sajnovicsnak, vagy hogy személyesen működött volna közre a grammatikai vagy szóhasznításokban, bátran elvethetjük. Először is ehhez valószínűleg nem tudott volna eléggé magyarul. Másodszor nyelvészeti nézeteiben és etimologizálásában nyoma sem volt a modern nyelvészeti nézetek ismeretének. Harmadszor, Hell történeti kutatásaiban később is a források és a térképek feldolgozására koncentrált a nyelvi bizonyítékok keresése helyett.

Sajnovics munkáját mutatják konkrét nyomok is. Például az első kiadás szójegyzékében szereplő *Utza* és a *Széna* szavakat a mű bécsi recenzense [Kollár Ádám Ferenc] magyar helyett szláv eredetűnek vélte, s erre utalva a második kiadásban egy lábjegyzetben ez áll: „Vajon az *Utza* (platea) szláv eredetű? én, mivel nem ismerem e nyelvet, nem tudom.” Ezt a megjegyzést nyilván nem Hell tette, akiről már trencsényi novíciusi felvételekor azt írták, hogy latinul, németül és szlovákul tud (Pinzger 1920: 13).

A Coll. Prayana említett *Miscellana* kötetében megtalálhatók a *Demonstratio* utolsó fejezetében felhasznált munkák kéziratos jegyzetei, esetenként a műbe illesztett idézetek kézzel kimásolva, illetve a *Demonstratio* részleteinek fogalmazványai (Coll. Pray. XVIII. 29.). Ezek fényt vetnek a *Demonstratio* megírásának körülményeire is. A gondosan tisztázott jegyzetek ugyanis sem Hell, sem Sajnovics kézírásával nem egyeznek, viszont két másik kéz írása azonosítható rajtuk, vagyis Koppenhágában valószínűleg a technikai feladatokban segédkező írnokokat is kaptak.²¹ A jegyzetek közt vannak Szenczitől, Komáromitól, Tsétsitől vett idézetek, Bél rovásírásról tett megjegyzései stb. A munkák közt van Szenczi nyelvtana is, amelyet Sajnovics a dán von Langebecktől kapott – ez a tény jól mutatja, hogy Sajnovics Pereszlényién kívül aligha találkozott korábban magyar grammatikával.

¹⁸ Az 1774-es kiadás előszavában Hell ezt írja: „...a kronológia és a geográfia nem létezhet asztronómia nélkül, a történetírás pedig vak a kronológia és a geográfia nélkül” (idézi Aspaas 2012: 59).

¹⁹ Erre több példát ismerünk épp a Vénusz-expedíciók kapcsán.

²⁰ Ifj. Bartha Lajos szóbeli közlése, köszönöm.

²¹ Az összevetéshez Hell fentebbi sajátkezü feljegyzéseit, illetve Sajnovics naplójának kéziratát használtuk. Köszönöm Terbe Erika, Kocsis Zsuzsanna, Varga Mónika segítségét.

Az eddigiek összefoglalásaként talán megkockáztatható az a feltételezés, Hellé volt az alapötlet (a lapp–magyar, a kínai–magyar rokonság), és ő foglalkozott a történeti kutatásokkal. Sajnovicsé lehetett a szorosan vett nyelvészeti munka: a szakirodalom összefoglalása (ez magyarázhatja az eltérést a hangváltozások fontosságát hangsúlyozó első fejezet, ill. a Hell feljegyzéseiben tükröződő nézetek közt), a konkrét grammatikai elemzések (Hell valószínűleg nem tudott ehhez eléggé magyarul, ill. az említett eseteken kívül nincs nyoma annak, hogy grammatizált volna).

Megállapítható az is, hogy a Sajnovics nevéhez köthető részek bizonyultak időtállóbbnak.

Hivatkozások

- Aspaas, Per Pippin 2012: *Maximilianus Hell (1720–1792) and the Eighteenth-Century Transits of Venus – A Study of Jesuit Science in Nordic and Central European Contexts*, PhD Dissertation, University of Tromsø, munin.uit.no. https://www.academia.edu/9936518/Maximilianus_Hell_1720-1792_and_the_eighteenth-century_transits_of_Venus_a_study_of_jesuit_science_in_Nordic_and_Central_European_contexts (2016. 05. 30.)
- Coll. Pray. = ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár Kézirat- és Ritkaságtára, Collectio Prayana
- Dobrovits Mihály 2006: Deguignes Magyarországon, in Dobrovits Mihály szerk.: *Az előkelő idegen. III. Nemzetközi Vámbéry Konferencia*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 28–41.
- Fejér György 1837: *Dissertationes in res Hungariae veteris historico-criticae*, Budae.
- Ganander, Henrik 1743: *Grammatica Lapponica*, Stockholm, Laurent Salvius.
- de Guignes, Joseph 1757: *Histoire generale des Huns, des Mongoles, des Turcs et des autres Tartares occidentaux*, 3 vols. Paris, Desaint & Saillant.
- Hám Sándor 1889: *Sajnovics János élete és Demonstratiója*, Esztergom, Buzárovits Gusztáv könyvnyomdája.
- Hell, Maximilianus 1774: *Adiumentum memoriae manuale chronologico-genealogico-historicum*. Editio quinta, Viennae, Ex officina Gheleniana.
- Hell, Maximilianus c. 1775: *Animadversiones Patris Hell in Dissertationem Historico-criticam de Finorum Lapponum etc. origine – R. P. G[eorg.] P[ray] e S. J.* EL Budapest, Coll. Pray. XVIII. 24. <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#329>
- Hell, Maximilianus c. 1775: *Responsum Patris Hell ad ea, quae R. P. Pray disserit contra scutum Carjelia*. EL Budapest, Coll. Pray. XVIII. 25. <https://edit.elte.hu/xmlui/gallerymanager?reckey=HeadCollPray018#333>
- Peter Högström 1748: *Beschreibung des der Crone Schweden gehörenden Lapplandes*, Koppenhága, Rothe.
- Kircher, Athanasius 1667: *China Illustrata*, Amszterdam, Jansonius.
- Kontler László 2011: The Lapon, the Scythian and the Hungarian, or our (former) selves as ‘others’. Philosophical history in eighteenth-century Hungary, in Guido Abbattista ed.: *Encountering Otherness. Diversities and Transcultural*

- Experiences in Early Modern European Culture*, Trieste, Edizioni Università di Trieste, 131–46.
- McLelland, Nicola 2010: Justus Georgius Schottelius (1612–1678) and European Linguistic Thought, *Historiographia Linguistica* 37/1–2, 1–30.
- Nagyfalusy Lajos 1935: *Sajnovics János S. J. és a kínai nyelvhasználat*, A kalocsai Jézus-társasági gimnázium értesítője az 1935–1936. tanévben, Kalocsa, Árpád részvénytársaság könyvnyomdája.
- Pereszlényi Pál 1682: *Grammatica linguae Ungaricae*, Nagyszombat, Egyetemi nyomda.
- Pinzger Ferenc 1920: *Hell Miksa emlékezete I. Hell élete és működése*, Budapest, MTA.
- Pray György 1761: *Annales veteres Hunnorum, Avarum et Hungarorum, ab anno ante natum Christum CCX. ad annum Christi CMXCVII. deducti ac maximam partem ex orientis, occidentique rerum scriptoribus congesti*, Bécs.
- Pray György 1774: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*, Bécs.
- Pray György 1775: *Dissertationes historico-criticae in annales veteres hunnorum, avarum et hungarorum*, Pozsony.
- Révai Miklós 1803: *Antiquitates*, Pest, Trattner.
- Sajnovics János 1770: *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Koppenhága, Orphanotrophus Regius.
- Sajnovics János 1770[1771]. *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Nagyszombat, Egyetemi nyomda.
- Sajnovics János 1771/1994: *Demonstratio. Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos*, ford. C. Vladár Zsuzsa, szerk. Szij Enikő, Budapest, ELTE.
- Salánki István 1964: Levél Sajnovicsról, *Magyar Nyelv* 60, 250–2.
- Scheffer, Iohannes 1673: *Lapponia*, Frankfurt, Christian Wolf.
- Szij Enikő 1994: A Demonstratio és a két tudós jezsuita tudományos tervei, in *Sajnovics 1771/1994*, 138–47.
- Szörényi László 1997: Nyelvrokonság, őstörténet és epika a 18. századi magyarországi jezsuita latin irodalomban, 101/1–2, 16–24.
- Tornaeus. Johannes 1648: *Manuale Lapponicum*, Stockhom.
- Tsétsi János 1708/2009: *Observationes Orthographico-grammaticae. Helyesírási-grammatikai megjegyzések*, ford. C. Vladár Zsuzsa, szerk. Zsilinszky Éva, Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- C. Vladár Zsuzsa 1994: A Demonstratio műfaji, forráskritikai és szóhasználati kérdéseiről, in *Sajnovics 1771/1994*, 117–26.
- C. Vladár Zsuzsa 2005: *A latin nyelvű magyar nyelvészeti irodalom terminusai*, Budapest, Akadémiai.
- C. Vladár Zsuzsa 2016: *A korai magyar grammatikák*, Budapest, Tinta.